

İBN HACER'İN BAZI MÜNEKKİTLERİ TENKİTTE AŞIRIYA GİTMEKLE ELEŞTİRMESİ

Ibn Hajar's Evaluation of Some Critics as Exaggerating in the Critique

İsmail KURT

Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Ana-bilim Dalı,

Artvin, Türkiye.

Asst. Prof., Artvin Coruh University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Hadith,

Artvin, Turkey.

ismailkurt@artvin.edu.tr, Orcid.org/ 0000-0002-9873-9369.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 8 Ekim/ October 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2022

Cilt / Volume: 22 Sayfa/Pages: 69-96

Atrf / Citation: Kurt, İsmail. "İbn Hacer'in Bazı Münekkitleri Tenkittle Aşırıya Gitmekle Eleştirmesi [Ibn Hajar's Evaluation of Some Critics as Exaggerating in the Critique]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 22 (Aralık / December 2022): 69-96.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1186123>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İsmail KURT)..

İntihal/ Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Bu çalışma, bazı münekkitleri, yaptıkları râvî tenkidinde aşırı gitmekle niteleyen İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) iddiasının analizini konu edinmektedir. Araştırmamız *Takrîbu't-Tehzîb* adlı eserinde tespit edilen ilgili değerlendirmelerini kapsamaktadır. Söz konusu eleştirilerin tespit edilmesinde İbn Hacer'in sarıh bir şekilde işaret ettiği aşırılık ifadeleri esas alınmıştır. *Takrîbu't-Tehzîb*, kısa ancak olabildiğince fazla biyografiden oluşmaktadır. Bu yönüyle adı geçen eser, sahasında başvuru kaynağıdır. Dolayısıyla İbn Hacer'in *Takrîbu't-Tehzîb*'teki eleştirileri, kendisinin otoritesi dikkate alındığında büyük bir önemi haizdir. Bununla birlikte nasıl ki o, kendisinden önceki münekkitleri değerlendirmek suretiyle ricâl ilmine katkılar sunmuş ise bu tenkit anlayışının devamı niteliğinde yeni değerlendirmelerin yapılması da gereklidir. Bu bağlamda öncelikle incelememize konu olacak veriler elde edilmiş, akabinde incelemeye konu olan râvî/ler hakkındaki değerlendirmelerin tamamı tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler üzerinden İbn Hacer'in eleştirisinde ne oranda isabet kaydettiğini ortaya koyacak analizler gerçekleştirilmiştir. İbn Hacer'in aşırılık iddiasında bulunurken ricâl tenkit verileri, hadis alanında otorite isimleri, tenkitte bulunan kimsenin taassup sahibi olup olmaması gibi hususları esas aldığı görülmektedir. Netice itibarıyla onun, bazı itirazlarında isabet kaydetmediği de anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cerh ve Ta'dîl, İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, Aşırılık.

Abstract:

This article is about the claim of Ibn Hajar al-Askalani (d. 852/1449), who criticized some critics for being excessive in their narrator criticism. Our research covers his evaluations were found in his book named *Taqrib at-Tahdhîb*. In determining the criticisms in question, the expressions of extrem that Ibn Hajar explicitly pointed out were taken as the basis. *Taqrib at-Tahdhîb* consists of short but as many biographies as possible. With this aspect, the book mentioned above has been a reference source. Therefore, Ibn Hajar's criticisms in *Taqrib at-Tahdhîb* are of great importance when his authority is taken into account. However, just as he has contributed to the science of rijal by evaluating the critics before him, it is also necessary to make new evaluations that will be a continuation of this understanding of criticism. In this context, firstly the data that will be the subject of our review has been obtained. Afterwards, it has been tried to determine all the evaluations about the narrators, which are the theme of the examination. According to the data obtained, analyzes were carried out to reveal how much Ibn Hajar hit in his criticism of some critics. It is seen that Ibn Hajar bases his claim on extremism on issues such as rijal criticism datas, names of authority in the field of rijal criticism, and if the critic, when evaluating a narrator has bigotry or not. As a result, it is understood that he failed to hit the mark in some of his objections.

Keywords: Hadîth, al-Jarh wa-l-Ta'dîl, Ibn Hajar, *Taqrib at-Tahdhîb*, Exaggerating.

Giriş

İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb* adlı eserinde bazı münekkitlerin râvîleri değerlendirirken aşırıya gittiklerini iddia etmektedir. Onun söz konusu iddiaları bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu eleştiriler genellikle; herhangi bir râvînin yalan söylemesi, mevzu rivâyet aktarması ya da terk edilmelerine dair iddialarda bulunan münekkitlere yönelik dile getirilmiştir. Makalemizde İbn Hacer'in eleştirilerini anlamaya yönelik analizler gerçekleştirilecektir. Netice itibarıyla, aşırıya gitme ithamına maruz kalan münekkidin görüşünde tek kalmaması veya müfesser ve kabul edilebilir bir gerekçeye sahip olması, İbn Hacer'in eleştirisini zayıflatacaktır. Aynı şekilde eleştiriye uğrayan münekkidin görüşünden rücu etmesi de mümkündür. Eleştiriye konu olan münekkidin, herhangi bir râvîyi hem sika hem de zayıf râvîleri içeren kitabında zikretmesi bu durumun pratik bir örneği olarak dile getirilebilir. Burada zikredilen ihtimallerin varlığı, İbn Hacer'in eserini oluştururken söz konusu bilgiyi görmediğini/dikkate almadığını akla getirecektir. Münekkidin, tenkitten bulunan önceki bir münekkidi değerlendirmesi şeklinde ardışık kontrol faaliyeti olan bu durum, İslâm coğrafyasının rivâyet aşırısındaki genişliği dikkate alındığında eş zamanlı olmayan bir şekilde gelişim yönü de bulunan cerh-ta'dîl ilminin kendine mahsus bir otokontrol vasfına sahip olduğunun kanıtıdır.¹

Takrîb üzerine yaptığımız incelememizde; Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848), Ebû İshâk el-Cûzcânî (öl. 259/873), Abdân el-Ahvâzî (öl. 306/918), İbn Hibbân (öl. 354/965) ve Ebü'l-Feth el-Ezdî'nin (öl. 374/985) İbn Hacer tarafından bazı değerlendirmelerinde aşırı gitmekle tenkit edildikleri görülmüştür. İbn Hacer bu durumu أفحش ve أفرط ifadelerini kullanarak ifade etmektedir.² İbn Hacer'in aşırılıkla suçladığı isimler arasında ricâl tenkit sahasında vazgeçilmez bir yeri olan İbn Maîn olduğu gibi aynı zamanda taassubuyla bilinen Cûzcânî ya da de-

¹ Ricâl tenkit faaliyetlerinin tenkidini konu alan bir makale için bk. Selahattin Polat, "Cerh ve Ta'dîl'in Tenkidi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Ocak 1985), 221-248.

² Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme (Haleb: Dâru'r-Reşîd, 1411/1991), 112, 126, 142, 260, 262, 274, 287, 290, 307, 314, 352, 361, 427, 560.

ğerlendirmeleri bir kısım âlimler tarafından dikkate değer bulunmayan Ezdî gibi isimlerin de varlığı görülmektedir.³

Makalemizin konusu hakkında ülkemizde gerçekleştirilmiş bir araştırma tespit edilememiştir. Arap dünyasında ise Rafet Nassâr ve Leyla İslîm'in yaptığı bir çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada incelenen dokuz râvî, makalemizde yer alan isimlerden farklıdır. Ayrıca çalışmamızın aksine söz konusu makale İbn Hacer'in münekkit ismini vermeksizin dile getirdiği eleştirilerini incelemektedir.⁴ Netice olarak makale sahipleri, İbn Hacer'i değerlendirmelerinde mu'tedil, eleştiriye konu olan münekkitleri de müsrif kimseler şeklinde tespit etmişlerdir. Yazarlara göre bu durum, incelemeye konu olan münekkitlerin görüşlerinde yalnız kalmalarıyla ortaya çıkmaktadır.⁵ Bununla birlikte Şuayb el-Arnaût (öl. 2016), İbn Hacer'e yönelik ciddi tenkitlerde bulunmuş ve onun *Takrîb*'te yer alan râvîlerden 2.000 kadarı hakkında hatalı görüş beyan ettiğini ifade etmiştir. Hatta o, tam da bu gerekçeler üzerinden İbn Hacer'den sonra yaşamış âlimleri, kitapta yer alan hükümleri tenkit etmedikleri gerekçesiyle eleştirmiştir.⁶ İbn Hacer'in, bazı münekkitlerin râvîleri tenkitte aşırı gittiklerine dair iddialarını değerlendiren bu makale, *Takrîb*'in Şuayb el-Arnaût'un işaret ettiği şekilde yeniden değerlendirilmesi gerektiğine dair bir farkındalık oluşturması, bunun yanında cerh-ta'dîl ilminin ardışık tenkitle sağlanmasının yapılması gibi hedefler gütmektedir. Şimdi tespit edilen örnekler üzerinden konu analiz edilecektir.

1. İbn Maîn Eleştirisi

Bu başlık altında incelememize konu olan râvîler; İbn Maîn'in eleştiri-

³ Şeyma Büyükorhan, *Cerh-Ta'dîl İmamları ve Kategorileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 96; İsmail Lütfi Çakan, "Ebü'l-Feth el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/319.

⁴ Rafet Nassâr - Leylâ Muhammed İslîm, "er-Ruvât Ellezîne Teakkabe fihim el-İmâm İbn Hacer ale'l-Eimmeti bi Kavlihî 'Tüküllime fihî bilâ Hucce' ve Kavlihî 'Tüküllime fihî bilâ Müstened' ve Kavlihî 'Du'ife bilâ Müstened', 'Dâifun Efrate men Nesebehü ile'l-Kizb' ve Kavlihî 'Galeta men Tekelleme fihî'", *Mecelletü'l-Buhûsu'l-İslâmiyye* 2/9 (2016), 259.

⁵ Nassâr - İslîm, "er-Ruvât ellezîne teakkabe fihim el-İmâm İbn Hacer", 274.

⁶ Enbiya Yıldırım, "Bir Büyük Muhaddisin Ardından: Şuayb el-Arnaût (1928-2016)", *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (Aralık 2016), 219.

ri yönelttiği Esîd b. Zeyd b. Nüceyh el-Cemmâl (öl. 220/835), Âmir b. Salih el-Medenî el-Kureşî (öl. 188/803-804) ve Abdurrahman b. Hânî en-Nehaî'dir (öl. 211/ 826-827). Onun, adı geçen râvîler hakkındaki değerlendirmeleri iki hususu ön plana çıkarmaktadır. Bunlardan ilki, üç râvînin de İbn Maîn tarafından yalancılıkla suçlanmasıdır.⁷ İkinci husus, vefat tarihleri ve İbn Maîn'in ifadeleri dikkate alındığında adı geçen râvîlerle olan muâsarâtıdır. Bu isimlerden Esîd ve Âmir hakkındaki ifadeleri mülakâtın bulunduğu açık bir şekilde göstermektedir. Şu durumda, İbn Maîn'in değerlendirmeleri, İbn Hacer'in aksine müşâhede ve muâsarâta dayanmaktadır. Bir başka ifadeyle, İbn Hacer, müşâhede ve muâsarât açısından daha avantajlı olan bir münekkidi söz konusu tenkidinde aşırı gittiği gerekçesiyle haksız bulmaktadır. Bu ifadelerden sonra ilgili isimler üzerinden analizlere başlayabiliriz.

Esîd hakkında tespit edebildiğimiz değerlendirmeler şu şekildedir: İbn Maîn:⁸ كذاب أتيته ببغداد فسمعته يحدث بأحاديث كذب. Ebû Hâtim⁹ (öl. 277/890): قد احتمل حدثت بأحاديث لم يتابع عليه لم يكن به بأس. Bezzâr¹⁰ (öl. 292/905): كانوا يتكلمون فيه فيه. Nesâî¹¹ (öl. 303/915): مَثْرُوكُ الْحَدِيثِ. İbnü'l-Cârûd¹² (öl. 307/919-20): كَذَّابٌ. İbn Hibbân:¹³ يروي عن الثقات المَنَكِيرِ وَيَسْرِقُ الْحَدِيثَ. İbn Adî¹⁴ (öl. 365/976): وعامة ما يرويه لا يُتَابَعُ عليه. Dârekutnî¹⁵ (öl.

⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, 112, 287, 352.

⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman İbn Maîn, *Suâlâtü İbnü'l-Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1988), 292.

⁹ Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1372/1953 tarihli baskının ofseti), 2/319-20.

¹⁰ Ebû Abdullah Alâuddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, nşr. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrâhîm (Kahire: el-Fârûk el-Hadîsiyye li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1422/2001), 2/219-20.

¹¹ Ebû Abdurrahman b. Şuayb Nesâî, *Kitâbü'd-Duaîfâ ve'l-metrükîn*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986), 155.

¹² Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 2/220.

¹³ Ebû Hâtim et-Temimî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, nşr. Hamdî Abdülmecid es-Silefi (Riyad: Dâru'l-Sumeyi, 1420/2000), 1/204.

¹⁴ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürçânî İbn Adî, *el-Kâmil fi duaîfâ'ir-ricâl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmecûd, Ali Muhammed el-Muavvid, Abdülfettâh Ebû Sünne (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 2/87.

¹⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî (Riyad-Demmâm: Dâru Taybe - Dâru İbnü'l-Cevzi, 1405), 10/111; Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *ed-Duaîfâ ve'l-metrükîn*, nşr. Muvaffâk b. Abdullah b. Abdulkadir (Riyad:

385/995): ليس بالقوي ضعيف الحديث. Zehebî, *Men tüküllime fihi ve hüve müves-sak* isimli eserinde yer vermiştir.¹⁶ İbn Hacer: ضعيف أفرط ابن معين فكذبه وما له في لم أر لأحد فيه توثيقًا البخاري سوى حديث واحد,¹⁷ مقرون بغيره¹⁸.

İbn Hacer, Esîd hakkındaki değerlendirmesini Buhârî'nin kendisinden makrunen bir rivâyeti aktardığını¹⁹ ilave ederek “zayıf” ifade-siyle dile getirmektedir. Ancak, zayıflığının muhtevasını ortaya koyacak herhangi bir müfesser değerlendirmesi bulunmamaktadır. Kaldı ki tespit ettiğimiz diğer tenkidine göre de onun hakkında herhangi bir tevsik ifadesi görmediğini dile getirmektedir. Bununla birlikte, cerh sebebini ortaya koyabilecek kendisine ait bir değerlendirme de zikretmemiştir.²⁰ Bu râvî hakkında Bezzâr ve İbn Adî; mutâbaatı bulunmayan²¹ rivâyetler aktardığını ifade ederken, Dârekutnî; “daifu'l-hadis, kavi değil” demekle yetinmiştir. Buna karşın Nesâî; “metrûku'l-hadis”, İbn Hibbân; “hadis hırsız”, İbnü'l-Cârûd'sa “kezzâb” gibi ifadelerle Esîd'i değerlendirmeyi tercih etmişlerdir. Nesâî ve İbn Maîn'in ifadeleri bir arada değerlendirildiğinde, râvînin terk edilmesinin gerekçeleri arasında yalancılığın da bulunmasından dolayı Nesâî'nin, İbn Maîn'le benzer bir kanaat taşıdığı varsayılabilir. İbn Hibbân'ın hadis hırsızlığına dair ifadesi de öncelikle yalancılığı çağrıştırmaktadır.²² Şu durumda, Esîd hakkında münekkitlere ait değerlendirmelerin büyük oranda yalancılığa hamledilmesi mümkündür. Ancak burada İbn Hacer'in niçin böyle bir yolu benimsemediğine dair analiz yapıl-

Mektebetü'l-Maârif, 1404-1984), 154.

¹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Men tüküllime fihi ve hüve müves-sak*, nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî (Medine: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1426/2005), 113-114.

¹⁷ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 112.

¹⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/391.

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Camiu'l-müsnedü's-şahîhu'l-muhtaşaru min umûri Rasûlillâhi ve sünenihî ve eyyâmihî* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1419), Rikâk, 50.

²⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/391.

²¹ Herhangi bir hadisin mutâbaatının bulunmaması râvisinin rivâyette tek kaldığını göstermektedir. Açıklama için bk. Selahattin Polat, “Mutâbaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/180.

²² Hadis hırsızlığı kavramının zabt sıfatına yönelik de kullanılması hakkında bk. İsmail Kurt, *Hicri Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2020), 56.

ması elzemdir. Bize göre bunun temel sebebi, Buhârî'nin İbn Hacer nezdindeki otoritesidir. O, Buhârî'nin yalancı bir kimseden rivâyette bulunmayacağından hareketle adı geçen râvîyi zayıf bir kimse olarak nitelemiş olmalıdır.

İbn Hacer'in Esîd hakkında kanaat belirtmesinde Buhârî'nin yaklaşımının belirleyici olması, Buhârî'nin İbn Maîn'e ait değerlendirmeden haberinin olup olmadığı sorusunu zihinlere getirmektedir. Eserleri üzerine yaptığımız araştırmada adı geçen râvî ile ilgili İbn Maîn'e ait herhangi bir değerlendirmeye ulaşamadık. Şu durumda, İbn Maîn'in gözlemine dair değerlendirmesine vâkıf olmadığını söylememiz mümkündür. Buhârî'nin ondan nakilde bulunması ve İbn Adî ile Bezzâr'ın kanaatlerinin zabt sıfatına yönelik bir kusur barındırma ihtimali dikkate alındığında, İbn Hacer'in değerlendirmesinin kabul edilebilir olması gündeme gelebilir. Bununla birlikte, Esîd'in zabt sıfatına yönelik açık bir şekilde herhangi bir tenkidin bulunmaması hesaba katıldığında, müşâhede sonucu kanaat elde eden İbn Maîn'i ileri gitmekle tenkit eden İbn Hacer'in bu eleştirisinde aşırıya kaçtığı ifade edilmelidir. Şimdi Âmir b. Salih el-Kureşî isimli râvî üzerinden İbn Maîn eleştirisine devam edilecektir.

Âmir b. Salih el-Kureşî hakkında tespit ettiğimiz bütün değerlendirmeler şu şekildedir: İbn Maîn:²³ كَذَابٌ حَبِيثٌ عَدُوٌّ لِلَّهِ هُوَ زَيْرِيُّ قَدْ كَتَبْتُ عَنْهُ، لَمْ يَكُنْ حَدِيثُهُ بِشَيْءٍ وَقَالَ مَرَّةً كَانَتْ كَذَابًا، ضَعِيفٌ، كَانَ كَذَابًا، يَرْوِي عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، كُلُّ حَدِيثٍ سَمِعَهُ، وَقَدْ كَتَبْتُ عَامَةً هَذِهِ الْأَحَادِيثَ عَنْهُ، قَبْلَ لِيحْيَى بْنِ مَعِينٍ: إِنَّ أَحْمَدَ بْنَ حَنْبَلٍ حَدَّثَ عَنْ عَامِرِ بْنِ صَالِحٍ. فَقَالَ: مَا لَهْ، جَنٌّ؟ عَنْ يَحْيَى بْنِ مَعِينٍ: كَذَابٌ حَبِيثٌ عَدُوٌّ لِلَّهِ، قَالَ: فَقُلْتُ لِيحْيَى: إِنَّ أَحْمَدَ بْنَ حَنْبَلٍ يَحْدِثُ عَنْهُ، فَقَالَ: لِمَهُ وَهُوَ قَدْ رَأَيْتَهُ. وَكَأَنَّهُ غَمَزَهُ: İbnü'l-Medîni²⁴ (öl. 234/848-49) (öl. 234/848-49): كَذَابٌ حَبِيثٌ عَدُوٌّ لِلَّهِ هُوَ زَيْرِيُّ قَدْ كَتَبْتُ عَنْهُ، لَمْ يَكُنْ صَاحِبَ كَذِبٍ، ثِقَةٌ، لَمْ يَكُنْ صَاحِبَ كَذِبٍ. Ebû Hâtim²⁶ (öl. 241/855): كَذَابٌ حَبِيثٌ عَدُوٌّ لِلَّهِ هُوَ زَيْرِيُّ قَدْ كَتَبْتُ عَنْهُ، لَمْ يَكُنْ صَاحِبَ كَذِبٍ، ثِقَةٌ، لَمْ يَكُنْ صَاحِبَ كَذِبٍ. فَاذْكُرْ حَدِيثَهُ

²³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî İbn Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 1399/1979), 3/239; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/322; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrîhin*, 2/179; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1980), 14/46-7.

²⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/47.

²⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 1/409-10.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/324.

حدث عَنْهُ أَحْمَدُ: (öl. 275/889). Ebû Dâvûd²⁷ (öl. 275/889): صالح الحديث، ما أرى يحدِيثه بأَسَا: (277/890) بثلاثة أحاديث، استعار كتاب حجج الأعور، عَنْ لَيْثِ بْنِ سَعْدٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، فَنَسَخَهُ ثُمَّ حَدَّثَ بِهِ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ. Nesâi²⁸ (öl. 303/915): ليس بثقة. Ukaylî²⁹ (öl. 322/934): في حديثه وهم. İbn Hibbân:³⁰ (öl. 365/976): لعامر بن صالح غير ما ذكرت وعامة حديثه مسروقات من الثقات وإفرادات مما ينفرده به. Ezzî:³² أساء القول فيه يحيى بن معين، ولم يتبين أمره عند أحمد،: (öl. 385/995). Dârekutnî³³ (öl. 385/995): ذَاهِبَ الْحَدِيثِ مَتْرُوكِ الْحَدِيثِ. İbn Hacer:³⁵ لعل ما روى احمد عن اضعف منه Zehebî:³⁴ وهو مدني، يترك عندي أفرط فيه ابن معين فكذبه وكان عالما بالأخبار.

İbn Hacer'e göre Âmir el-Kureşî, metrûku'l-hadis'tir. İbn Maîn'in ise adı geçen râvî hakkında yukarıda zikredildiği üzere birden fazla değerlendirilmesi bulunmaktadır. Bunlar; "Rivâyetinin değeri yok, zayıf, kezzâb, onu terk etik." anlamına gelen ifadelerdir. Buna ilaveten, İbn Hanbel'in ondan rivâyet etmeye devam ettiğine dair haber karşılığında "O, delirmişse ne yapılabilir?" dediği aktarılmaktadır. Her iki münekkidin değerlendirmeleri karşılaştırıldığında adı geçen râvînin terk edilmesi gerektiğine dair ortak bir zeminde buluşulduğu açıktır. Burada problem yalancılık iddiasının varlığıdır. Öncelikle, diğer münekkitlerin de Âmir hakkındaki kanaatleri dikkate alınarak terk gerekçesinin ortaya konulabilmesi önemlidir. Münekkitlerin yukarıda zikredilen ifadelerine bakıldığında onun için; sâlihu'l-hadis, zâhibu'l-hadis olduğu, hadis hırsızlığı yaptığı, mevzu rivâyetlerde bulunduğu, buna ilaveten teferrüt ettiği, hadislerinin münker kabul edildiği, rivâyetlerinde vehimle hareket ettiğine dair değerlendirmelerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca, Dârekutnî de gerekçesini bildirmeksizin İbn Maîn'in, Âmir hakkındaki yaklaşımını tenkit etmiştir. Bunun yanında, onun eleştirisinin daha çok

²⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/47.

²⁸ Nesâi, *Kitâbü'l-d-Đuafa*, 217.

²⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd Ukaylî, *ed-Đuafaü'l-kebir*, nşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/309.

³⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 2/179.

³¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/157.

³² Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *ed-Đuafa ve'l-metrûkin*, nşr. Abdullâh el-Kâdî Ebü'l-Fidâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 2/72.

³³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Đuafa ve'l-metrûkin*, 2/72.

³⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/323.

³⁵ İbn Hacer, *Takribu'l-Tehzîb*, 287.

Âmir'den nakilde bulunan İbn Hanbel'i savunma amaçlı olduğu da düşünülebilir. Çünkü Dârekutnî, yukarıda ifade edildiği üzere İbn Maîn'i kastederek, "Onun hakkında ağır söz söyledi, Âmir'in durumu İbn Hanbel nezdinde net olarak ortaya çıkmadı." ifadelerini kullanmıştır.

Yukarıda zikredilen değerlendirmelerden bir kısmı, Âmir'in zabt sorunu yaşadığına açık bir şekilde işaret etmektedir. Ancak bu yalın ifade üzerinden, adı geçen râvînin zabtındaki eksikliklerin, onun terk edilmesini gerektirecek düzeyde olduğunu söylemek de insaflı değildir. Ebû Dâvûd'un Âmir hakkındaki değerlendirmesi, İbn Hacer'in Âmir'i terk etme gerekçesini anlamaya yardımcı olacak bilgiler içermektedir. Buna göre Âmir, emanet aldığı kitapta yer alan "Leys b. Sa'd an Hişâm b. Urve" senedini, Leys'in (öl. 175/791) yerine kendisini koymak suretiyle tahrif etmiştir. Âmir, Ebû Dâvûd'un yukarıda zikredilen görüşü dikkate alındığında hadis uydurmasa da rivâyet hakkına sahip olmadığı nakli sahiplenerek gündelik hayatta yalan söyleyen bir kimse konumuna gelmiştir. Şu durumda, İbn Hacer'in Âmir'i yalancı saymayıp metrûk³⁶ bir kimse olarak kabul etmesinde Ebû Dâvûd'un etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, İbn Hacer'in terk gerekçesini açık bir şekilde ifade etmemesi, Âmir hakkında verdiği hükmü, İbn Maîn'in açık ve güçlü ifadeleri karşısında zayıflatmıştır.

Bu başlık altında değerlendireceğimiz son isim Abdurrahman b. Hânî en-Nehaî adlı râvîdir. Bu râvî hakkında tespit ettiğimiz değerlendirmeler şunlardır: Fazl b. Dükeyn³⁷ (öl. 219/834): ضعفه. İbn Maîn: بالكوفة كذابان؛ أبو نعيم النخعي، وضرار ابن صرد، من جالسه عرف ضعفه، ليس بثقة: 38. İbn Hanbel:³⁹ ليس بشيء. İclî⁴⁰ (öl. 261/875): ثقة. Buhârî:⁴¹ فيه نظر وهو صدوق في

³⁶ İbn Hacer'in metrûk kavramını yalancılıkla nitelenen râvîler hakkında kullandığına dair bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tadvîhi Nuhbeti'l-fiker*, nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîli (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1422), 112.

³⁷ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 8/244.

³⁸ İbn Maîn, *Suâlatu İbnü'l-Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn*, 405; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/298; Ukaylî, *ed-Duaîfâ'u'l-kebir*, 2/349.

³⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/298.

⁴⁰ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l-hadisi ve mine'd-đuaîfâi ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*, nşr. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, ts.), 2/90.

⁴¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 8/244.

الأصل. Ebû Hâtim:⁴² يكتب حديثه، لا بأس به، Ebû Dâvûd:⁴³ ضعيف. İbn Hibbân:⁴⁴ ربما أخطأ. İbn Adî:⁴⁵ عامة ما له لا يتابعه الثقات عليه. Dârekutnî:⁴⁶ متروك. İbn Hacer:⁴⁷ صدوق له أغلاط أفرط ابن معين فكذبته وقال البخاري هو في الأصل صدوق. Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Avvâd Ma'ruf:⁴⁸ ضعيف جدا.

Yukarıdaki ifadeler çerçevesinde İbn Hacer; onu, “hataları olan sadûk” bir kimse olarak değerlendirirken, İbn Maîn, “kezzâb” olarak nitelemiş ve “Onunla oturan bir kişi zayıflığını anlar.” demiştir. Zikredilen değerlendirmeler arasında bu râvînin sika olduğu, hadislerinin yazıldığı, kabul edilebilir bir râvî olduğu, bazen hata yaptığı, rivâyetlerinin genelinde sika kimselerin mutâbaatının bulunmadığı, aşırı zayıf ve metrûk bir râvî olduğuna dair değerlendirmelerin yer aldığı görülecektir. Aslında bu ifadeler dikkate alındığında İbn Maîn’in görüşünde şazz kaldığı söylenebilir. Abdurrahman hakkındaki kanaatler muhtemelen müteahhir bir âlim olarak İbn Hacer’in kararını etkilemiştir. Dahası, onun hakkında hüküm verirken Buhârî’nin kanaatini iktibasen zikretmesi, bu konudaki tutumunu daha da belirgin hâle getirmiştir. Buhârî, adı geçen râvîyi “hataları olan sadûk bir kimse” şeklinde değerlendirmektedir. Dolayısıyla, İbn Hacer’in İbn Maîn eleştirisi, diğer münekkitler dikkate alındığında isabetli bir tenkittir. Buhârî’nin görüşü de İbn Hacer’i doğrudan etkilemesi sebebiyle ön plana çıkmaktadır. Ancak muâsarât-ricâl tenkidi ilişkisinin de ayrıca incelenmesi gerektiğine işaret etmeliyiz.

2. Cûzcânî Eleştirisi

Nâsıbî⁴⁹ olmakla suçlanan Cûzcânî’nin eserinde, ehl-i sünnet dışı

⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/298.

⁴³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefayâti'l-meşâhiri ve'l-a'lem*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2003), 5/372.

⁴⁴ Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, nşr. Muhammed b. Abdülmuîd Hân (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1319/1973), 8/377.

⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/511.

⁴⁶ Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-eğâdisi'n-nebeviyye*, 14/224.

⁴⁷ İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, 352.

⁴⁸ Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Avvâd Ma'ruf, *Tahriru Takribü't-Tehzib* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 2/354.

⁴⁹ İmâmiyye Şiâsi literatüründe Hz. Ali'ye, evlâtlarına ve taraftarlarına karşı olan zümrelere verilen

râvîler hakkındaki tenkitlerinin önemli bir yer tuttuğu ifade edilmektedir.⁵⁰ İbn Hacer de onun, Kûfeli müteşeyyi‘ bir râvî olan Abdullah b. Şerîk el-Âmirî (öl. 121-130/738-739/747-748) hakkındaki değerlendirmesinde aşırı gittiğini ifade etmektedir.⁵¹ Tespit edilen bu râvî üzerinden onun eleştirisi incelenecektir. İbn Hacer'in Cûzcânî'ye dair ifadesini daha iyi analiz etmek için Abdullah hakkında diğer münekkitlere ait kanaatlerin de ortaya konulması gerekir. Bu amaçla yaptığımız araştırma sonucu şu değerlendirmelere ulaşılmıştır: Süfyân b. Uyeyne⁵² (öl. 198/814): كان عبد الله بن شريك مختارياً، وكان لا يكاد يحدث عنه . Abdurrahman b. Mehdî⁵³ (öl. 198/813-14): كَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ قَدْ تَرَكَ الْحَدِيثَ عَنْهُ . İbn Hanbel:⁵⁴ كوفي ثقة ما أعلم به بأساً . Cûzcânî:⁵⁵ مختار كذاب . İbn Maîn:⁵⁶ ثقة . Ebû Zür'a er-Râzî (öl. 281/894):⁵⁷ ثقة . Ebû Hâtim:⁵⁸ ليس بقوي . Ya'kûb b. Süfyân⁵⁹ (öl. 277/890-891): ليس Nesâî:⁶⁰ ثقة، هو من كبراء أهل الكوفة، يميل إلى التشيع . Ukaylî:⁶¹ كان عبد الله بن شريك الأسدي كوفي، كَانَ مِمَّنْ يَغْلُو . بالقوي، مختار . İbn Hibbân:⁶² كان عبد الله بن شريك الأسدي كوفي، كَانَ مِمَّنْ يَغْلُو . İbn Hacer:⁶⁴ لا بأس به . Dârekutnî:⁶³ غالياً في التشيع، يروي عن الأئمة ما لا يشبه حديث الثقات . صدوق يتشيع أفرط الجوزجاني فكذبه .

Burada zikredilen bilgiler, öncelikle Abdullah'ın teşeyyu' sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir. Bu durum, yukarıda ifade edildiği üzere Cûzcânî'nin tenkitçiliği açısından önemli bir husus-

bir isimdir. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Öz, "Nâsibe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/393.

⁵⁰ Bu konudaki sayısal dağılım için bk. Mohammad Yusuf Mohammad İsmail, *Ebû İshâk el-Cûzcânî (259/873) ve Ahvâlî'r-Ricâl Adlı Eseri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 103.

⁵¹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, 307.

⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/81.

⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/80.

⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/81.

⁵⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî Cûzcânî, *Ahvâlî'r-ricâl*, nşr. Abdülalîm Abdülazîz Bestevî (Faysalabad: Hadis Akademisi, 1431), 52.

⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/81.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/81.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/81.

⁵⁹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 7/401.

⁶⁰ Nesâî, *Kitâbü'd-Duafâ*, 1406/1986, 203.

⁶¹ Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebir*, 2/266.

⁶² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrîhîn*, 1/519.

⁶³ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 7/400.

⁶⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, 307.

tur. Ortaya çıkan ikinci önemli husus ise Cûzcânî'nin sarih bir yalancılık iddiasında tek kalmasıdır. Abdullah; İbn Mehdî'nin metrûk saydığı bir kimsedir. O, İbn Hibbân tarafından da sika kimselerin rivâyetlerine benzemeyen nakillerde bulunan aşırı bir Şîî şeklinde nitelenmiştir. Ancak bu değerlendirmelerin gerekçe barındırmayan tespit/hüküm olmasından dolayı yalancılıkla bağlantısını kurmak zordur. Bu durumu destekleyen bir başka unsur ise Nesâî'nin onu, "kavi değil" diyerek yalancılık açısından değil de zabt açısından tenkide tabi tutmasıdır. Ayrıca Cûzcânî'nin sıkı bir ilişkiye sahip olduğu İbn Maîn, İbn Hanbel ve Ya'kûb b. Süfyân'ın onu tevsik etmesi ve yine onun hakkında Dârekutnî'nin de "lâ be'se bih" ifadesini tercih etmesi, Abdullah'ın diğer münekkitlerin geneline göre yalancı bir kimse sayılamayacağını hatta bir kısmına göre muteber bir râvî olduğunu göstermektedir.

İbn Hacer; Abdullah'ı sadûk bir kimse olarak nitelemekte, aynı zamanda onda teşeyyu' bulunduğuna da dikkat çekmektedir. Bu ifade, Abdullah'ın müteşeyyi' olması hariçte bırakılacak olursa, öncelikle Abdullah'ın adalet açısından herhangi bir kusura sahip olmadığını göstermektedir. İbn Hacer'in böylesi bir düşünceye sahip olması, Abdullah hakkında dile getirilen diğer değerlendirmeler karşısında benzerlik göstermektedir. Çünkü o, bu kanaati ile Abdullah'ı tevsik etmiş, sadûk ifadesini de kullanarak yine yukarıda verilen değerlendirmelere muvâfik olarak zabt eksikliğine de işarette bulunmuş olmaktadır.⁶⁵ Sonuç olarak, Cûzcânî'nin bid'at ehline mensup râvîler hakkındaki karakteristik tutumu ve diğer münekkitlerin geneliyle Abdullah hakkında uyumlu bir kanaat ifade etmesi sebebiyle İbn Hacer'in Cûzcânî'ye yönelik tenkidinde isabetli olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca o, bu pratik duruma ilaveten teoride de Cûzcânî'nin itikâdî aidiyyete dair yaklaşımı gerekçesiyle, değerlendirmeleri karşısında dikkatli olunması gerektiğine işaret etmiştir.⁶⁶

⁶⁵ Ahmet Yücel, "Sadûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/431.

⁶⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, nşr. Abdülfettâh Ebü Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/212.

3. Abdân Eleştirisi

İbn Hacer, Abdân el-Ahvâzî'yi Cemil b. el-Hasen b. Cemil el-Atekî (öl. 251-260/865-866/873-874) hakkında yaptığı tenkit gerekçesiyle eleştirmektedir. Aşağıda paylaşıldığı üzere Abdân, adı geçen râvîyi; fâsık, kezzâb ve fâcir ifadeleriyle nitelemiştir. Buna karşın İbn Hacer Cemil'i, bir değerlendirmesi dikkate alındığında "hata yapan sadûk" bir kimse olarak nitelemiş, yer aldığı bir hadisin senedini değerlendirirken de "Bu hadisin râvîleri sikadır." demiştir. Cemil ile ilgili diğer münekkitlerin kanaatleriyse tespit edebildiğimiz kadarıyla şu şekildedir: Ebû Hâtîm:⁶⁷ فکان عندنا بالأهواز ثلاثين سنة لم نكتب عنه، كان كذابا فاسقا: Abdân. أدرکناه ولم نكتب عنه. Mesleme b. Kâsım⁶⁹ (öl. 353/964): ثقة. İbn Hibbân:⁷⁰ في ثقافته-يغرب. İbn Adî:⁷¹ وأرجو أنه لا بأس به إلا أن عبدان نسبه إلى الفسق، فأما في باب الرواية فإنه صالح. Zehebî:⁷² قال فكان هذا مراد عبدان بأنه فاسق يكذب ولكن كيف يؤثر. İbn Hacer:⁷³ عبدان فاسق يكذب أي في كلامه قول المرأة فيه مع كونها مجهولة! قال الحافظ في حديث هذا أحد رجال سنده: رجاله ثقات، صدوق يخطئ أفرط ضعيف، فلا أدري من أين جاء. Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Avvâd Ma'ruf:⁷⁴ فيه عبدان. المصنف بلفظة يخطئ.

Abdân'ın Cemil hakkındaki ifadesinde yer alan lafızlar; kezzâb, fâsık ve fâcir olup râvînin adalet vasfıyla alakalı tenkit ifadeleridir. Abdân'ın değerlendirmesinde yer alan fâsık ve fâcir ifadesinin arka planında İbn Hacer'in ifadesiyle "mechul bir kadından aktardığı" haber yatmaktadır. Söz konusu habere göre Cemil, ismi verilmeksizin işaret edilen kadınla zina yapmak istemiş, o kadın da bunu reddetmiştir.⁷⁵ İbn Hacer'in Cemil hakkındaki değerlendirmesi ise "sadûk, hata yapar" şeklinde olup doğrudan onun zabt sıfatıyla alakalıdır. Dolayısıyla o, Cemil'in adaletiyle ilgili herhangi bir şüphe duymamaktadır. *Tahrîr* yazarları-

⁶⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/520.

⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/429.

⁶⁹ Moğultay b. Kılıç, *İlmâl*, 3/239.

⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 8/164.

⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/429.

⁷² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehabî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehü riyâyetiün fi'l-Kütübî's-Sitteti*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kible, 1992), 1/297.

⁷³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib* (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyyeti, 1325/1907), 2/114.

⁷⁴ Arnaût - Ma'ruf, *Tahrîru Takribü't-Tehzib*, 1/233.

⁷⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/429.

sa Cemil'in zayıf bir kimse olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca İbn Hacer'in "hata eder" şeklindeki ifadesini kullanmasını da eleştirmişlerdir. Ancak yukarıda paylaşıldığı üzere, İbn Hibbân'ın Cemil'i, *Sikât*'ına alması ve onun hakkında dile getirdiği kanaati, İbn Adî'nin de "Onda problem olmayacağını umuyorum, rivâyette salih bir kimsedir." şeklindeki olumlu yaklaşımı, İbn Hacer'e böyle bir imkân tanımı olmalıdır. Aslında bu ifademizle Cemil'in zabt kusuruna sahip olduğuna dair bazı münekkitlerin işaretleri olduğuna değinmiş olmaktadır. Dolayısıyla İbn Hacer, yaptığı değerlendirmeye hem onun adalet vasfını haiz olduğunu dile getirmiş hem de zabt eksikliği noktasında kendisinden önceki münekkitlerle paralel bir görüş ortaya koymuştur. Elbette burada asıl tartışılması gereken mesele İbn Hacer'in, Abdân eleştirisinde ne oranda isabet kaydettiğiyle alakalıdır.

Cemil hakkında diğer münekkitlerce dile getirilen değerlendirmelere baktığımızda bunlar arasında Mesleme el-Endelûsî'nin, doğrudan tevsiğe dair kanaati ön plana çıkmaktadır. Fakat Abdân - İbn Hacer ihtilafında, Ebû Hâtim'in görüşü Abdân'ı desteklemektedir. Çünkü o, söz konusu râvî hakkında "Ona yetiştik ancak hadis yazmadık." şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Cemil'in muhtemel zabt kusurunun, onun terk edilmesini gerektirecek seviyede bulunmadığı düşünülebilir. Her ne kadar ricâl tenkidinde ictihâdîlik olsa da hafif bir kusurun hoşgörüyle karşılanabileceği, aşırı zabt kusurunun da büyük olasılıkla ifade edilmiş olması vakiyaya uygun bir durumdur. Dolayısıyla, Ebû Hâtim'e ait değerlendirmenin -gayr-ı müfesser olsa da- Abdân'ın iddiasına destek olabilecek bir içeriğe sahip olmadığını söyleyemeyiz. Bir başka ifadeyle, hüküm açısından Ebû Hâtim ve Abdân benzer kanaatler ortaya koymuş olmaktadır.

Cemil'in terk edilmesini gerektirecek düzeyde bir zabt kusuruna sahip olduğuna dair değerlendirme tespit edilememiştir. Ebû Hâtim'in "Ona yetiştik ancak hadisini yazmadık." ifadesi dikkate alındığında Abdân'ın değerlendirmesinde tek kalmadığı, dolayısıyla İbn Hacer'in Abdân'ı aşırı gitmekle tenkit etmesinin pek de isabetli olmadığı düşünülebilir. Bununla birlikte İbn Hacer, Abdân'ı aşırıya gitmekle eleştirir

de Zehebî'nin Abdân'a ait değerlendirmeyi sahiplendiği görülmektedir. Çünkü o, *Kâşif*'te Abdân'ın; "Cemil, yalan söylüyor." şeklindeki ifadesine itiraz etmemiş hatta "Yani gündelik hayatta." ifadesini kullanarak hakkındaki yalancılık suçlamasının hangi düzeyde olduğuna açıklık getirmiştir. İbn Hacer'in Zehebî'yi değil de Abdân'ı tenkit etmesi muhtemelen birincil kaynak olmasından kaynaklanmaktadır. Kaldı ki o, Abdân hakkında "Mechul bir kadının sözü nasıl etki eder?" diyerek onu mechul bir kimseden çok önemli bir kanaat aktarıp bunu kabul etmesi sebebiyle de eleştirmiştir. Dolayısıyla İbn Hacer, Cemil hakkındaki iddiayı mechul bir kimseden gelmesinden dolayı kabul edilebilir bir bilgi olarak telakki etmemiştir. Ebû Hâtim'in değerlendirmesinin de müfesser olmaması Abdân'ı daha da yalnız bırakmıştır. Dahası, İbn Hacer'in ifadeleri, tespitlerimiz çerçevesinde Cemil hakkındaki rivâyet sırasında yaşamış münekkitlere ait diğer değerlendirmelerle de uyum içerisindedir.

4. İbn Hibbân Eleştirisi

İbn Hacer tarafından aşırı gitmekle nitelenen münekkitler arasında en fazla eleştiri İbn Hibbân'a yöneltilmiştir.⁷⁶ Bazı örnekler üzerinden İbn Hacer'in eleştirileri analiz edilecektir.

Bu başlık altında incelemek istediğimiz ilk râvî; Âmir b. Sâlih b. Rüstem el-Müzenî'dir (öl. 191-200/806-815). Bu râvînin taz'îfi ve tevsikine dair tespit edilen görüşler şu şekildedir: İbn Maîn:⁷⁷ ليس بشيء. İclî:⁷⁸ ثقة. Ebû Hâtim:⁷⁹ وليس بقوي. Ebû Dâvûd:⁸⁰ ليس به بأس. Ukaylî:⁸¹ لا يتابع. İbn Hibbân, adı geçen râvîyi *Sikât*'ında zikretmiştir.⁸² İbn Hacer:⁸³ صدوق سيء الحفظ أفرط ابن حبان فقال يضع، وخلص ابن حبان ترجمته بترجمة الذي بعده.

⁷⁶ İbn Hacer'in, İbn Hibbân'a yönelik eleştirileri için bk. *Takribu't-Tehzib*, 126, 260, 262, 274, 287, 290, 314, 361, 427, 439.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/324.

⁷⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/13.

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/324.

⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 14/44.

⁸¹ Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebir*, 3/308.

⁸² İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 8/501.

⁸³ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 5/70; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 287.

İbn Hacer, adı geçen râvîyi “sadûk, seyyiü'l-hıfz” lafızlarıyla niteleyerek onun doğru sözlü olmakla birlikte zabt problemleri yaşadığını iddia etmektedir. Bu değerlendirmenin akabinde “Onun, hadis uydurduğunu söyleyerek aşırıya gitti.” ifadesini kullanmak suretiyle de İbn Hibbân'ın adı geçen râvînin hadis uydurduğuna dair değerlendirmesi bulunduğuna işaret etmiştir. Fakat araştırmalarımız söz konusu râvînin yalnızca *Sikât*'ta yer aldığını göstermektedir. Bu sebeple, İbn Hacer'in Âmir el-Müzenî üzerinden İbn Hibbân eleştirisinin yersiz olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hacer, *Tehzîb*'te “İbn Hibbân, bir sonraki isimle karıştırdı.” diyerek konuya farklı bir açılım getirmektedir. Buna göre İbn Hibbân, Âmir b. Rüstem b. Sâlih el-Müzenî ile Âmir b. Salih b. Abdullah b. Urve b. ez-Zübeyr el-Kureşî'yi karıştırmıştır.⁸⁴ Ona göre ilk râvî sadûk iken ikinci râvî metrûktur.⁸⁵ İbn Hibbân'ın *Mecrûhîn* adlı eserinde “Âmir b. Sâlih el-Medînî, Âmir b. Sâlih b. Abdullah b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm. Ona, Âmir b. Ebû Âmir el-Hazzâz da denilir.” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu râvî, İbn Hibbân'a göre sebt kimselerden uydurma rivâyetler aktarmakta olup kendisinden hadis yazılması helal değildir.⁸⁶ Âmir b. Salih b. Rüstem b. Ebû Âmir el-Hazzâz ise *Sikât*'ında yer almaktadır.⁸⁷ Her iki ismin farklı kimseler olduğu kabul edildiğinde İbn Hacer'in, İbn Hibbân'ı dile getirmediği bir kanaat üzerinden eleştirdiği, dolayısıyla isabetli bir karar vermediği ifade olunmalıdır. Ancak her iki ismin aynı kişi olduğu kabul edilirse de *Sikât*'ın, *Mecrûhîn*'den sonra telif edilmesi⁸⁸ sebebiyle, İbn Hibbân'ın görüş değiştirdiği dile getirilmelidir. Bu durumda da İbn Hacer, İbn Hibbân'ı rücu ettiği görüşü sebebiyle eleştirmiş olmaktadır.

Seyf b. Ömer et-Temîmî (öl. 171-180/787-796) isimli râvî de incelememize konu olan isimlerdendir. Tespitlerimize göre münekkitler

⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/70.

⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 287.

⁸⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 2/179.

⁸⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 8/501.

⁸⁸ Yavuz Köktaş- İsmail Kurt, “İbn Hibbân'ın Kitâbü'l-Mecrûhîn'deki Ricâl Tenkit Metodu”, *Turkish Studies Comparative Religious Studies* 14/4 (2019), 718; Mustafa Macit Karagözlü, *Zayıf Râviler Duşâfâ Literatürü ve Zayıf Rivâyetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 94.

tarafından Seyf hakkında dile getirilen değerlendirmeler şu şekildedir: İbn Maîn:⁸⁹ متروك الحديث يشبه حديثه حديث Ebû Hâtim:⁹⁰ فلس خير منه ضعيف الحديث. Ebû Dâvûd:⁹¹ اتهم بالزندقة, يروي. Nesâî:⁹² ضعيف. İbn Hibbân:⁹³ ليس بشيء. الواقدي بعض أحاديثه مشهورة وعامتها منكورة لم يتابع. İbn Adî:⁹⁴ الموضوعات عَنِ الإِثْبَاتِ وَقَالُوا: إِنَّ كَانَ يَضَعُ الْحَدِيثَ ضَعِيفًا فِي İbn Hacer:⁹⁶ كوفي متروك. Dârekutnî:⁹⁵ عليها, وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق. الحديث عمدة في التاريخ افحش ابن حبان القول فيه.

Bu râvî, İbn Hibbân tarafından sebt kimselerden uydurma rivâyetler aktaran kimse olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, kime ait olduğu belirtilmeden “Onun hadis uydurduğunu söylüyorlar.” ifadesi ile mühim bir ilave eklenmiştir. Buna karşın İbn Hacer, onun hakkında “Hadiste zayıf, tarihte umdedir.” değerlendirmesini yapmıştır. İbn Hibbân’ın tenkidini “İbn Hibbân, onun hakkında aşırı bir ifade kullandı.” diyerek kabul etmemiştir.

İbn Hibbân’ın Seyf hakkındaki değerlendirmesi ile ilgili dile getirilmesi gereken iki temel husus vardır. Bunlardan birincisi, Seyf’in uydurma rivâyetler aktarmasıdır. İkinci olarak da bu ifadesinin akabinde “Onlar dedi ki Seyf hadis uydurmaktadır.” şeklinde, Seyf’in uydurma rivâyetleri için muhtemel sorumluya işaret etme düşüncesi taşıyan husustur. Seyf hakkında diğer münekkitlerin değerlendirmeleri, İbn Hibbân’ın ikinci iddiasının ne kadar isabetli olduğuna dair ipuçları verecektir. Bulgularımız Seyf’le ilgili diğer münekkitler tarafından; metrûk, daîfu’l-hadis, zayıf, zındıklıkla itham edildi gibi ifadeler kullanıldığını ancak onun sarih bir şekilde hadis uydurduğuna işaret eden herhangi bir tenkit lafzı bulunmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, gayr-ı müfesser bir şekilde metrûk ifadesinin kullanılması ve yine müfesser bir şekilde herhangi bir zabt kusurundan bahsedilmemesi dikkat çekmektedir. Ancak zındık olmakla itham edilmesi de dikkate alındığında işaret

⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/278; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/507.

⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/278.

⁹¹ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, 2/255.

⁹² Nesâî, *Kitâbü'l-Duafâ*, 1406/1986, 187.

⁹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/439.

⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/508.

⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, 2/201.

⁹⁶ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, 262.

edilen gayr-ı müfesser ifadelerin gerçekte niçin kullanıldığını ortaya koymak daha da güç hâle gelmektedir. Metodik olarak rivâyet analizinden hareketle ricâl tenkidi gerçekleştirmeye gayret eden İbn Adî'nin değerlendirmesi bu noktada önemli bir yere sahiptir. Söz konusu değerlendirmesinde o, "Hadislerinin geneli münker olup mütâbaatı yoktur, sadûktan ise zayıf sayılmaya daha yakındır." demektedir. Burada iki husus önemlidir. Bunlardan ilki, İbn Adî'ye göre Seyf'in rivâyetlerinin tamamı değil geneli münkerdir. İkinci durumsa onun doğru sözlü olup olmadığının sorgulanması, ancak bu duruma dair kesin bir hükmün de ortaya konulmamasıdır. İbn Hibbân-İbn Adî mülakâtının ve halef-selef ilişkisinin olmaması dikkate alındığında İbn Hibbân'ın, "Hadis uydurduğunu söylüyorlar." ifadesi, İbn Hacer'in de işaret ettiği üzere mesnetten uzak düşmektedir. Bu sebeple, İbn Hacer'in eleştirisinin haklılık payı olduğu ifade edilmelidir. Ancak zındıklıkla itham edilen bir kişinin mutâbaatı bulunmayan rivâyetlerde bulunması dikkate alındığında, İbn Hibbân'ın Seyf'in rivâyetleri üzerine verdiği hükümde teferrüt etmediği iddia edilebilir. Bir başka ifadeyle, zındık olarak nitelenen bir râvî tek kaldığı nakillerde bulunmuş, bu durum da onun yalancı bir kimse olma ihtimalini artırmıştır.

İbn Hibbân başlığı altında inceleyeceğimiz diğer bir râvî de Abdullah b. Usm el-Hanefî el-Yemâmî'dir (öl. ?). Abdullah hakkında tespit edebildiğimiz değerlendirme lafızları şu şekildedir: İbn Maîn:⁹⁷ ثقة. Ahmed b. Salih⁹⁸ (öl. 248/862): ثقة. Ebû Zür'a:⁹⁹ كوفي ليس به بأس. Ebû Hâtim:¹⁰⁰ شيخ. İbn Hibbân onu hem sikâ hem de mecruh saymıştır.¹⁰¹ *Mecrûhîn*'deki ifadesi şu şekildedir: مُنْكَرُ الْحَدِيثِ جَدَا عَلَى قَلَّةٍ رَوَّاهُ يَرْوِي عَنِ الْأَنْبِيَاءِ مَا فِي الثَّقَاتِ يَخْطِئُ كَثِيرًا. صدوق يخطئ أفرط ابن حبان فيه. İbn Hacer:¹⁰² لَا يَشْبَهُ حَتَّى يَسْبِقَ إِلَى الْقَلْبِ أَنَّهَا مُوهَمَةٌ أَوْ مُوَضَّعَةٌ. وِتَنَاقُضُ. Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Avvâd Ma'ruf:¹⁰³ صدوق حسن الحديث.

İbn Hacer, İbn Hibbân'ın yaptığı değerlendirmede tenakuza düştü-

⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/306.

⁹⁸ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 8/69.

⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/126.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/126.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/496, *Kitâbü's-Sikât*, 5/57.

¹⁰² İbn Hacer, *Takribü't-Tehzîb*, 314.

¹⁰³ Arnaût - Ma'ruf, *Tahrîru Takribü't-Tehzîb*, 2/240.

ğünü vurgulamaktadır. İbn Hacer'e göre Abdullah "Hata eden sadûk bir kimsedir." İbn Hibbân ise ona *Sikât*'ta ve *Mecrûhîn*'de yer vermiş ve sırasıyla "Çokça hata eder.;" "Rivâyetinin azlığına rağmen aşırı bir şekilde münkerü'l-hadis'tir. Sebt kimselerden, onların hadislerine benzemeyen nakillerde bulunmakta, öyle ki kalp onların vehim eseri ya da mevzu olduğuna kâni olmakta." demektedir.

Her iki münekkidin değerlendirmeleri göz önüne alındığında, Abdullah'ın hata yapan bir râvî olması onlara göre ortak noktadır. İbn Hibbân ve İbn Hacer'in ayrıştıkları noktaysa yapılan hata karşısında hoşgörü sınırındır. Buna göre İbn Hibbân, hadislerinin az olduğu hâlde hatasının çok olduğunu, bir diğer ifadeyle rivâyetlerinin çoğunda hata bulunduğunu düşünmektedir. İbn Hacer ise herhangi bir oran vermeksizin sadece hata yaptığına dikkat çekmiştir. İbn Hacer'in böyle düşünmesinde muhtemelen diğer münekkitlerin etkisi olmuştur. Çünkü onlardan bir kısmı onu doğrudan tevsik ederken bir kısmı da rivâyetlerinin münker sayıldığını dile getirmişlerdir. Bu değerlendirmeler, "sika, leyle bihi be's, şeyh, hadisleri münker denildi" gibi ifadelerdir. Buna ilaveten, *Tahrîr* müellifleri de Abdullah'ı "sadûk, hasenü'l-hadis" ifadesiyle nitelerek, hatalarının zayıf sayılmayı gerektirecek seviyede olmadığını dile getirmektedirler. Diğer münekkitlere ait ifadeler de dikkate alındığında, İbn Hibbân'ın kanaatinde teferrüt ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, İbn Hacer'in eleştirisinde isabetli olduğunu göstermektedir.

Son olarak, Abbâd b. Abbâd er-Ramlî el-Arsûfî (öl. 181-190/797-806) hakkındaki değerlendirmeler üzerine analiz gerçekleştirilecektir. Abbâd hakkında tespit edilen tenkit ifadeleri şu şekildedir: İbn Maîn:¹⁰⁴ ممن غلب عليه التقشف والعبادة حتى غفل عن الحفظ والضبط فكان يأتي بالشيء على حسب التوهّم حتى كثرت المناكير في صدوق يهيم أفحش ابن حبان فقال يستحق الترك¹⁰⁸. İbn Hacer:¹⁰⁸ روایاته فاستحق الترك. من العباد الخشن. صدوقٌ يهيم لم أجد لها أصلاً، بل هي على¹⁰⁹ Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Avvâd Ma'ruf:

¹⁰⁴ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 6/84.

¹⁰⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/16.

¹⁰⁶ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 31/482.

¹⁰⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 2/161.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, 290.

¹⁰⁹ Arnaût - Ma'ruf, *Tahrîru Takribü't-Tehzib*, 2/179.

طريقته في المُخْتَلَفِ فِيهِمْ .

Zâhidlerden olan bu isim hakkında İbn Hibbân; “Züht ve ibadette hadisin hıfzı ve zabtından uzak kalacak kadar ileri gitti. Sonunda vehim eseri nakillerde bulundu. Bunlar sebebiyle münker rivâyetleri çoğaldı da terk edilmeyi hak etti.” ifadesini kullanmaktadır. Adı geçen râvî, İbn Hacer tarafındansa “vehimle rivâyet eden sadûk bir kimse” şeklinde anılmaktadır. İbn Hibbân ve İbn Hacer’in ifadeleri bir arada değerlendirildiğinde Abbâd’ın adalet ve zabt kusuru hakkında bir ihtilaf bulunmadığı görülmektedir. Burada işaret olunan ihtilafın, var olan zabt kusurunun terki gerektirmesiyle alakalı oran hakkında olduğu anlaşılmaktadır.

Abbâd hakkında dile getirilen diğer değerlendirmelere baktığımızda; onun, aralarında İbn Maîn’in de bulunduğu münekkitler tarafından “sika” ifadesiyle nitelendiği görülmektedir. Bu durumda yoğunlaşılması gereken husus, İbn Hacer’in Abbâd hakkındaki ifadesinin dayanağıdır. Elimizdeki veriler bu konudaki tek merciin İbn Hibbân olduğunu göstermektedir. Bu durum *Tahîr* yazarlarının da dikkatini çekmiş olmalı ki İbn Hacer’in ifadesinin aslını bulamadıklarını ifade etmişlerdir. Buna ilâveten, İbn Hibbân’ın onu *Sikât*’ına da aldığı görülmektedir.¹¹⁰ *Sikât*’ın, sonradan yazıldığı dikkate alındığında İbn Hibbân’ın Abbâd hakkındaki kanaatinden vazgeçtiği, dolayısıyla İbn Hacer’le çelişmeyeceği ancak İbn Hacer’in *Sikât*’taki biyografiyi görmediği veya biyografinin farklı bir kişiye ait olduğu şeklinde mülahazada bulunduğu varsayılabilir. Bununla birlikte, her ne kadar İbn Hibbân, İbn Hacer’e göre aşırıya kaçmışsa da İbn Hacer de tenkitte ileri gitmekle nitelediği İbn Hibbân’ın değerlendirmesini temelde dayanak kabul ederek diğer münekkitler karşısında tek kalmıştır.

5. Ezdî Eleştirisi

İbn Hacer; Ebü’l-Feth el-Ezdî’yi, Nasr b. Hammâd b. Aclân el-Becelî (öl. ?) adlı râvî hakkındaki değerlendirmesinde aşırı gittiği gerekçesiyle

¹¹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikât*, 8/435.

tenkit etmektedir.¹¹¹ Dolayısıyla bu başlık altında incelememizin konusunu tek bir râvî oluşturmaktadır. Onun, Ezdî hakkındaki tenkidini analiz etmeden önce Nasr'a dair diğer münekkitlerin değerlendirmelerini görmek fayda sağlayacaktır: İbn Maîn:¹¹² كذاب, Buhârî:¹¹³ ليس بثقة. Ebû Hâtim:¹¹⁶ لا يكتب حديثه. Ebû Zûr'a:¹¹⁵ ذاهب الحديث. Müslim:¹¹⁴ يتكلمون فيه. Sâlih el-Cezere:¹¹⁷ (öl. 293/906): متروك الحديث. Nesâî:¹¹⁸ لا يكتب حديثه. Ukaylî:¹¹⁹ متروك. İbn Hibbân:¹²⁰ كان من الحفاظ ولكنه كان يخطيء كثيرا ويهم في الأساسيد حتى أحاديثه غير محفوظة. İbn Adî:¹²¹ يأتي بالأشياء كأنها مقلوبة فلما كثر ذلك منه بطل الاحتجاج به إذا انفرد ليس بالقوي. Dârekutnî:¹²³ متروك الحديث، وقال: وضع حديثنا. Ezdî:¹²² وضع ضعفه يكتب حديثه ضعيف، أفرط الأزدي فزعم أنه يضع. İbn Hacer:¹²⁵ حافظ متهم. Zehebî:¹²⁴ متروك الحديث، والحق أن الأزدي لم يفرط حينما اتهمه. Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Avvâd Ma'ruf:¹²⁶ بوضع حديث عن شعبة، فقد اتهمه ابن معين بالكذب.

Yukarıda zikredilen tenkit lafızları incelendiğinde, İbn Hacer ve Ezdî'nin, Nasr b. Hammâd b. Aclân el-Becelî'yi mecrûh saydıkları görülecektir. Ezdî, adı geçen râvîyi "kezzâb" ifadesiyle değerlendirirken, İbn Hacer onun zayıf olduğunu söylemiş ve Ezdî'nin de Nasr tenkidinde aşırıya gittiğini iddia etmiştir. Diğer münekkitlerin değerlendirmelerine bakıldığında, teferrüt etmediği rivâyetlerle ihticac edilebileceğini ifade eden İbn Hibbân'ın, Nasr hakkındaki en olumlu görüşü ortaya koyduğu

¹¹¹ Bir münekkit olarak Ezdî eleştirisi için bk. Abdullah Karahan, "İbn Hazm'ın Râvi Tenkidinde Eleştirilen Yönlerinin Onun Tenkitçi Kimliğine Etkisi -el-Muhallâ Çerçevesinde Değerlendirme-", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2007), 131-132 62. dipnot.

¹¹² İbn Maîn, *Suâlâtü İbnü'l-Cüneyd li Ebi Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn*, 426; Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebir*, 4/300.

¹¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *et-Târîhü's-şâgîr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 118.

¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkin*, 3/158.

¹¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/470.

¹¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/470.

¹¹⁷ Arnaût - Ma'ruf, *Tahrîru Takribü't-Tehzîb*, 4/12.

¹¹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/344.

¹¹⁹ Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebir*, 4/300.

¹²⁰ İbn Hibbân, *Kütübü'l-Mecrûhin*, 2/396.

¹²¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/291.

¹²² İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkin*, 3/159.

¹²³ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986), 4/2204.

¹²⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/318.

¹²⁵ İbn Hacer, *Takribü't-Tehzîb*, 560.

¹²⁶ Arnaût - Ma'ruf, *Tahrîru Takribü't-Tehzîb*, 4/12.

görülebilecektir. O, bu açıklamasıyla aslında Nasr'ın ciddi bir zabt kusuruna sahip olduğuna işaret etmiş bulunmaktadır. Diğer değerlendirmeler arasında İbn Adî'nin, "Zayıf olmasıyla birlikte hadisi yazılır." ifadesi, İbn Hibbân'ın kanaatinden sonra dile getirilmiş olumlu görüştür. Bunlardan sonra da Nesâî ve Darekutnî'nin gayr-ı müfesser bir ifadeyle sika ya da kavi olmadığına dair değerlendirmeleri gelmektedir. Son tenkit grubunu ise farklı lafızlarla da olsa râvînin terk edilmesini gerektiren ifadeler oluşturmaktadır. Bunlar "zâhibu'l-hadis, lâ yüktebu hadîsuhu, metrûku'l-hadis, müttehem" gibi lafızlardır. Burada daha çarpıcı olan husus ise İbn Maîn'in de tıpkı Ezdî gibi Nasr'ı "kezzâb" ifadesiyle değerlendirmesidir. Nasr hakkındaki görüşler beraberce okunduğunda genel kanaatin onun metrûk sayılması şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hacer'in Ezdî'ye yönelttiği eleştirinin, İbn Maîn'in de Nasr'ı yalancı bir kimse şeklinde nitelenmesi dikkate alındığında kabul edilebilir olmadığı dile getirilmelidir. Dolayısıyla burada iki ihtimal vardır. Birincisine göre Nasr, gerçekten yalancı bir kimsedir. İkincisi de Nasr'ın zabtına yönelik değerlendirmeler dikkate alındığında onun adaletle ilgili bir kusura sahip olmadığı ancak burada aşırılığa gidenin aslında İbn Maîn olduğudur. Esasında İbn Hacer, İbn Maîn'in Nasr'ı kezzâb ifadesiyle değerlendirdiğinden habersiz değildir. Çünkü o, *Tehzîbu't-Tehzîb*'te bu bilgiyi aktarmaktadır.¹²⁷ Bu noktada temel soru/n buna rağmen niçin İbn Maîn'i değil de Ezdî'yi aşırıya gitmekle itham etmesiyle alakalıdır. Bize göre bunun muhtemel sebepleri içerisinde her iki münekkit arasından öncelikle Ezdî'nin böyle bir ithamı, ricâl tenkidindeki şöhretinden dolayı hak etmesi bulunmaktadır. Bir diğer ifadeyle, eleştiriye konu olacak öncelikli kişinin Ezdî olması düşüncesidir. İkinci bir ihtimale İbn Hacer'in, İbn Maîn'e dair aktardığı bilgiyi gözden kaçırma olasılığıdır. Son olarak da –zayıf bir ihtimal olmakla birlikte– eserlerin kaleme alınma kronolojisinde *Takrîb*'in telif edilmesiyle Ezdî'ye ait bilgiye ulaşmasının eş zamanlı olması ve bu esnada da İbn Hacer'in Nasr'ın yalancılığına işaret eden tek kişi olarak Ezdî'yi görmesidir. Bu noktada *Tehzîb* adlı eserinde Ezdî'ye dair tenkit lafzını aktarmadığı, yalnızca İbn Maîn'in "kezzâb" ifadesini

¹²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 10/425.

paylaştığı görülmektedir.¹²⁸

Netice itibarıyla, İbn Hacer'in Ezdî'yi aşırıya gitmekle suçlaması isabetsiz bir görüştür. Çünkü ilgili râvî hakkında ilk “kezzâb” ifadesini Ezdî değil İbn Maîn kullanmıştır. Bununla birlikte, Nasr'ın birçok münekkit tarafından metrûk bir kimse olarak kabul edilmesi karşısında İbn Hacer'in onu zayıf olarak nitelemesi dikkat çekici bir husustur. Yukarıda yer aldığı üzere, *Tahrîr* yazarları da bu durumu fark etmiş olmalı ki İbn Hacer'in bu biyografideki kanaatini benimsememişlerdir.

Sonuç

Takrîbu't-Tehzîb, râvîleri kısa ifadelerle değerlendiren kapsamlı bir eserdir. İbn Hacer, bu eserinde bazı münekkitleri, yaptıkları tenkitten aşırı gittikleri gerekçesiyle yer yer eleştirmiştir. *Takrîb*'in hacmi dikkate alındığında az sayıdaki bu eleştirileri, râvîler hakkında kanaat belirten münekkitlerin tenkitlerinde genel olarak insafı oldukları düşüncesini paylaştığına işaret olarak okunabilir. Ancak tenkit olgusu üzerine kurulu olan cerh-ta'dîl ilminin bir gereği olarak, dile getirdiği itirazların incelenmesi de gerekir. Böylelikle ricâl tenkit faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması mümkün olacaktır. İbn Hacer'in eleştirilerinin yöneltildiği isimler arasında; mütesâhil, mu'tedil ya da müteşeddit kimseler bulunabilmektedir. Onun bir kısım münekkitlere yönelttiği “tenkitten aşırılık” analizini konu edinen bu makalede netice olarak şunlar söylenebilir:

İbn Hacer, Buhârî'nin bir râvîden naklini esas almak suretiyle İbn Maîn'i, yaptığı değerlendirmede aşırı gitmekle suçlamıştır. Ancak İbn Maîn, gözleme dayalı hüküm verirken Buhârî onun bu ifadesine vâkıf olamamıştır. Şayet Buhârî söz konusu değerlendirmeyi görmüş olsaydı ondan rivâyette bulunmama ihtimali söz konusu olacaktı.

Gerçekleştirilen tenkidin, başka münekkitlerin kanaatleriyle benzerlik göstermesi önemli bir husustur. Bu durum öncelikle, İbn Hacer ya da eleştiriye konu olan münekkidin iddiasında tek kalmadığını göstermektedir. Dahası, bu durum İbn Hacer tarafından dile getirilen itirazın isabeti/isabetsizliği noktasında da belirleyici olmaktadır.

¹²⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 10/425.

Şayet bir münekkit, râvî hakkında yaptığı değerlendirmede net bir hüküm verememişse bu durumda onun aşırı gitmekle itham edilmesi tartışmalı bir hâle kapı aralar. İbn Hacer'in böyle bir durumda da eleştiriyi yönelttiği görülmektedir.

Eleştiriyeye sebep olan değerlendirme hakkında derinlikli bir araştırma yapılması ve aidiyetinin tespit edilmesi gerekir. İbn Hacer, bir münekkit hakkında bu durumu gözden kaçırarak aslında tenkit etmemesi gereken kişiyi aşırı gitmekle suçlamıştır. Aynı şekilde tenkit edilen münekkidin eserleri daha dikkatli bir şekilde incelenmelidir. Aksi durumda günümüzde de örnekleriyle karşılaşabileceğimiz hatalı eleştiriler söz konusu olabilmektedir.

Sonuç olarak İbn Hacer'in aşırılıktan bahsettiği durumlarda; râvî hakkındaki başka münekkitlerin görüşlerini, râvîden nakilde bulunan kimselerin otoritesini, ricâl tenkidinde bulunan kişinin taassup sahibi olması gibi hususları esas aldığı söylenebilir. Bununla birlikte bazı iddialarında isabetli olduğu görülürken bazılarında ise yanlışlığı anlaşılmaktadır. Bu ve buna benzer araştırmalar, eleştirinin eleştirisi şeklinde nitelendirilebilir. Dolayısıyla bu konuda günümüz teknolojik imkânlarından da istifade edilerek yeni çalışmaların yapılması rical tenkit faaliyetlerinin otokontrolü anlamına gelip daha nesnel sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu'l-müsnedü's-şâhihu'l-muhtaşaru min umûri Rasûlillâhi ve sünenihî ve eyyâmihî*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1419.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu's-şâgîr*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Büyükorhan, Şeyma. *Cerh-Ta'dîl İmamları ve Kategorileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî. *Ahvâlür-ricâl*. nşr. Abdülalîm Abdülazîz Bestevî. Faysalabad: Hadis Akademisi, 1431.

- Çakan, İsmail Lütfi. "Ebü'l-Feth el-Ezdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *ed-Đuařâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1404-1984.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *Suâlâtü'l-Berkânî li'd-Dârekuťnî*. nşr. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. Lahor: Kütüphane Cemîlî, 1404/1985.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynu'l-lâh, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî. 15 Cilt. Riyad-Demmâm: Dâru Taybe-Dâru İbnü'l-Cevzî, 1405.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fi đuařâi'rricâl*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed el-Muavvid, Abdülfettâh Ebû Sünne. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-bârî bi Sađîhi'l-Buđârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'riife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fi tadvîhi muhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî. Riyad: Mektebü'l-Melik Fahd, 1422/2001.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. nşr. Muhammed Avvâme. Haleb: Dâru'r-Reşîd, 3. Basım, 1411/1991.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-

- Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyyeti, 1325/1907.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*. nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbu's-Sikât*. nşr. Muhammed b. Abdülmuîd Hân. 10 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1319/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddisîn*. nşr. Hamdî Abdülmeccid es-Silefî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Sumeyî, 1420/2000.
- İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman. *Suâlâtu İbnü'l-Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn*. thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1988.
- İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî. *Târîhu Yahyâ b. Maîn*. nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *ed-Ḍuafâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Abdullah el-Kâdî Ebü'l-Fidâ. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l ḥadîsi ve mine'd-ḍuafâi ve zikri mezâhibihim ve aḥbârihim*. nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü'l-Medenî, ts.
- İsmail, Mohammad Yusuf Mohammad. *Ebû İshâk el-Cüzcânî (259/873) ve Ahvâlü'r-Ricâl Adlı Eseri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Karagözlü, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivâyetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Karahan, Abdullah. "İbn Hazm'ın Râvi Tenkidinde Eleştirilen Yönlerinin Onun Tenkitçi Kimliğine Etkisi -el-Muhallâ Çerçevesinde Değerlendirme-". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

- 16/1 (2007), 121-152.
- Köktaş, Yavuz – Kurt, İsmail. “İbn Hibbân’ın Kitâbü’l-Mecrûhîn’deki Ricâl Tenkit Metodu”. *Turkish Studies Comparative Religious Studies* 14/4 (2019), 713-725. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.39893>
- Kurt, İsmail. *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2020.
- Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü’l-kemâl fi esmâ’r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2. Basım, 1983.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâuddîn. *İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl fi esmâ’r-ricâl*. nşr. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûk el-Hadîsiyye li’t-Tıbbâati ve’n-Neşr, 1422/2001.
- Nassâr, Rafet – İslîm, Leylâ Muhammed. “er-Ruvât ellezîne teakka-be fihim el-İmâm İbn Hacer ale’l-Eimmeti bi Kavlihî ‘Tüküllime fihî bilâ Hucce’ ve Kavlihî ‘Tüküllime fihî bilâ Müstened’ ve Kavlihî ‘Du’ife bilâ Müstened’, ‘Dâifun Efrate men Nesebehû ile’l-Kizb’ ve Kavlihî ‘Galeta men Tekelleme fihî’”. *Mecelletü’l-Buhûsu’l-İslâmiyye* 2/9 (2016), 259-284.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb. *Kitâbu’d-Đuağâ ve’l-metrûkîn*. nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1406/1986.
- Öz, Mustafa. “Nâsibe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/393. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Polat, Selahattin. “Cerh ve Ta’dil’in Tenkidi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Ocak 1985): 221-248.
- Polat, Selahattin. “Mutâbaat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şuayb el-Arnaût – Beşşâr Avvâd Ma’ruf. *Tahrîru Takrîbü’t-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997.
- Ukaylı, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd. *ed-Đuağâu’l-kebîr*. nşr. Abdülmu’tî Emin Kal’acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.
- Yıldırım, Enbiya. “Bir Büyük Muhaddisin Ardından: Şuayb el-Arnaût (1928-2016)”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (Aralık 2016), 215-221. <https://doi.org/10.26570/isad.327267>

- Yücel, Ahmet. "Sadûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/431. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Men tüküllime fihi ve hüve müvessâk*. nşr. Abdullah b. Dayfulah er-Rahîlî. Medine: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1426/2005.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâti'l-meşâhiri ve'l-a'lem*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû riyâyetün fi'l-Kütübi's-Sitteti*. thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed el-Hatîb. Cidde: Dâru'l-Kıble, 1992.